

Dombos Krisztina:

Barangolás a filozófiai gondolkodás helyszínein

Hévízi Ottó: *A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert. A filozófia színterei*¹

„A filozófiai gondolkodás valóság-teljességeket (»világokat«) alkot bizonyos elvek nyomán” – szól az előszó kezdőmondata, mellyel Hévízi Ottó olvasója a filozófia világának kellős közepén találja magát, hogy aztán körbejárja a bölcsélet különböző formáit mint az emberi gondolkodás színtereit. Hévízi célja a filozófia meghatározott pluralitás-szemléletére való rámutatás. De vajon fel tudja-e váltani a „sokformaság” az egyöntetűséget, „át tudjuk-e látni egészében véve a filozófia terét, illetve együtt tudjuk-e látni annak meghatározó színtereit?” (13) Hogy a pluralitás ne parttalan és önkényes sokformaság legyen.

A filozófiák közti választás döntően nem érveken vagy az adott tárgy természetén, mint inkább valami mindezt megelőzőn alapul, amit Bergson intelligenciánk sajátos ösztöneiként, James temperamentumként, Wittgenstein kedély adta előszeretetéként ír le. Míg Kant az ész egyféle „petícióját” látta benne, majd később egy nehezen azonosítható mentális késztetésként, „gondolkodási stílusokként” ismerték fel – miként Merleau-Ponty –, vagy filozófiai zsánerekről beszéltek – ahogyan Heller Ágnes –, avagy „teoretizálási stílusok” közti választásokként gondolták el – miként Swedberg. Az érv csupán magyarázza a dolgot, de akkor mi dönt? Nem más, mint maga az életünk, summáz a szerző Wittgensteint idézve (15).

Elsőként a kötet gondolatiságát egészében meghatározó, címadó tanulmányt kísérvük figyelemmel, kezdetei a hellenizmus korába visznek. A sztoikus hagyománnyal rokonszenvező Marcus Aurelius filozófuscászár bölcsességének köszönhetően egymástól néhány száz méterre működhetett a négy nagy athéni filozófiai iskola – ha együttesen csupán legfeljebb két szűk évtizedig virágozhattak is. A négy filozófiai tradíció és azok színterei, a sztoikus Csarnok, az Arisztotelészt követő peripatetikus Sétány, az epikureus Kert és a platonikus Liget egyszerre és egyenrangúan kínált lehetőséget a fiatalok számára a tanulásra.

¹ Hévízi Ottó: *A liget, a sétány, a csarnok és a kert. A filozófia színterei*. Budapest, Kalligram – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018. A kötet oldalszámaira egyéb megjelölés nélkül, zárójelben hivatkozom.

A négy filozófiai iskola négyféle világlátás, négyféle vallásfelfogás, *négyféle igazság* megkülönböztetésének és együttlátásának lehetősége, amelyet az egész antik korra érvényes *paideia* éthosza biztosított, egyedül azt a küzdelmes diadalt tartva nagyra, melyet egy bölcs tudása arat egy másik fölött (157). Egy gondolatot egy bizonyos gondolkodási stílus elsajátítása által ismerék meg – eszerint a teoretizálási stílus az, ami létrehozza a teóriákat, s ily módon a filozófiai hagyományokat. Gondolkodásunkat, észjárásunkat, azt a bizonyos „nem formulázható szellemi készséget”, ahogy Polányi Mihály nevezi, változatos fogalmaink is jellemzik: „Előszertetet, preferencia, első mozdulat, első rend, anonim bizonyosság, abdukció, teoretizálás, diszpozíció, gondolatcsíra, proto-koncepció, elő-felfogás” (169).

„Egy filozófus akkor ismeri saját filozófiáját, ha nemcsak teóriáit és érveit ismeri, hanem azt is, hogy milyen irányú teóriákat és milyen karakterű érveket szokott hitelesnek tartani, előnyben részesíteni. Röviden: ha ismeri saját eszméinél a hullámtörőket, amelyek látens preferenciarendet érvényesítenek köztük” – mondja Hévizsi (168). A filozófiai hagyományokat képző teóriastílusokban négy időképzet-hátterű gondolati alpműveletet tart döntően meghatározónak: a sorozatképzésben a *múlás* mozzanatát, az origóválasztásban a *pillanatot*, a kapcsolatba-hozásban a *tartamot*, a mérce-kísérletben pedig a *ritmust*. Ezek jelképszerű rövideggel: a minta, az őselv, a viszony és a mérték, görög kulcsszavakkal: *kánon*, *arché*, *logosz* és *metron* (170).

E teóriastílusok a következőképpen érhetők tetten a filozófiai hagyományban: az arisztotelészi Sétány hagyománya a lét megragadhatósága és a dolgok tudhatósága ügyében az ész-megfelelést preferálja (látens követelése a *kánon*), a platóni Ligeté az ős-egységet (princípium), a sztoikus Csarnoké a között-viszonyt (dialektika), az epikureus Kerté a mérték-dualitást (*experimentum*) (175). Az a négy gondolati alpművelet, melyet a metafizikai hagyomány létrehozott, teremti meg a négy nagy metafizikakritikai hagyományt is: a sorozatképző *kánon* elvű az analitikust, az origót kijelölő *arché* elvű a fenomenológiát, a kapcsolatba hozó *logosz* elvű a dekonstrukciót és a mérceválasztási kísérlet jellemezte *metron* elvű a pragmatikust (170-171).

Hévizsi Ottó szerint Marcus Aurelius érdeme, hogy lehetővé tette *egyazon térben* látni, egyen jogúként felfogni és plurálisan szemlélni a négyféle karakterű gondolati stílust, míg Kanté abban segített, hogy *egyazon időben* lássuk azokat. Kant azt is megmutatta, hogy a domináns, preferált gondolkodási stílusok miként vannak együtt jelen a kritikai gondolkodás szellemi horizontján (175). Hévizsi Ottó pedig egyetlen rendszerként tárta olvasói elé mind a négy, egymásra visszavezethetetlen, különböző természetű gondolkodási stílusok, többek között azok periodicitásában is tetten érhető összefüggéseit.

Öt nagyobb írás adja a könyv egészét, melynek címadó, sorrendben harmadik esszéjét érintettük elsőként. A kötet első két esszéje Nietzsche-tanulmány, ebből az első a nietzschei örök visszatérés gondolatát járja körül, míg a második, a *Tanúhegyek és szakadékok*, Kant, Kierkegaard, Nietzsche, Lukács és Heidegger kapcsán a lelkiismereti tanúsítás elvének kifejezésére tett kísérlet. A negyedik *A NIELS-formula* címet viseli, mely a filozófiák eltérő alapjait és a tudományok szintén eltérő „tudományos érvelési stílusait”, valamint a „mély igazságok” gondolatát vizsgálja. Míg az ötödik írás, a *Fordított világok univerzuma*, a metastílusok fogalma révén világítja meg a mű egészen átvonuló kérdést, jelesül, hogy miként gondolható el a filozófiai tér egészében vett alakja. A következőkben a kötet első nagyobb írását követjük nyomon a Hévizi teremtetten színtér terepének bejárásával.

Hévizi Ottó Nietzsche visszatérés-gondolatának helyszínrajzának a *Vándorló gondolat* címet adta. Az egyes alfejezetek előtt egy-egy Nietzsche és *Zend Aveszta* idézetpár ad előzetes útmutatót. Az *Így szólott Zarathustra* gondolkodási stílusa eltér Nietzsche minden korábbi és későbbi észjárás-karakterétől, mintha csak meghatározná az az égtáj, melyen íródott, a mediterrán tájaké és az úté, amit Odüsszeusz nyomán tesz, Genovától Szicília vizeiig lehajózva. „Kihallható belőle a Nietzschénél oly feltűnően ritka benső nyugalom csendje [...] a téli napforduló tengernyugvásáé, melyet a régi görögök a *termékeny békesség* idejének tartottak” (23).

A filozófus alkotása az élete (elsősorban, a műveit megelőzően). „Ez az ő műalkotása” – idézi Nietzschét Hévizi (28). Nietzsche Zarathustrával sem megíratta szent iratát, hanem életútjával, sorsával, beszédei és történetei egészével *ábrázolta* azt. Nietzsche és Zarathustra feladata egy, a megváltástól való megváltás: „újjáteremteni minden »Megesett«-et” (28). Zarathustrának az emberek közé alászálló, majd barlangi magányába visszavezető útjai vándorutak. Remény és reménytelenség, bizalom és csüggedés közti oszcillálás, alászállás és általjutás, mely az örök visszatérés alapeszméjét idézi ciklikusságával. Egy műalkotás, *öröklét-mű*, mely képes akár egyetlen pillanatba is annyi örömet sűríteni, amiért érdemes az egész ugyanakként való örök visszatérésére igent mondani (29). A *filozófiai gondolat* itt az örök visszatérés mellett az embert fölülmúló ember eszméje, a végső „igazság” keresése a tragédiához hasonlatos (32). A tragédia mint a Dionüszosz kultuszát ápoló istentisztelet, amiből maga is kinőtt, megfeleltethető a filozofálás külső és belső harcainak.

Az igenlés hegyén tehát az örök visszatérés gondolatára mond igent Nietzsche Zarathustrája. A „gondolatok gondolata” *megtörténik*, Nietzschét egy sétája során mintegy villámcsapásként éri az „ugyanannak örök visszatérése”, aminek megvilágító értelmet tulajdonít, és amelynek gondolati pilléreit az *ugyanaz*, az *örök* és a *visszatérés* jelentéslehetőségei teszik ki. Újdonságérzése mint reveláció

és nem mint revízió jelenik meg, és sem mint leképezés vagy valamit megjelenítő értelem nem bír újszerűséggel, ez pedig megnehezíti a fogalmi megértést.

Ezután Hévízi Ottó egy harmadik égtáj felé vezet bennünket, és ad egy saját *etiko-vallási* interpretációt. Nietzsche a vallás lényegét nem a mítoszban és nem is a hitben, hanem a kultuszban látja: a személyes tanúsítás szakrális eseménye a *kultusz* tanúsítási formája. A már-már gyűlölt és mégis Nietzschehez oly közel álló Szókratész, valamint a Saulból lett Pál személyének „esettanulmányait” idézi a szerző, mely vizsgálódás elsősorban arra irányul, miben rejlik e korszakalkotó személyek *hatásossága*. Egy közvetett úton hatalomra jutó, s uralmat adó eszme karrierjét látja mindkét esetben, amely egy olyan kerülőút eredménye, mely nem igazságot revelál, hanem csak és kizárólag eszköz, a *leghatásosabb gyógy mód eszköze*, hiszen az alapgondolatok *farmakonok* és nem igazságok Nietzsche szemében (44). Orvosságok, amik a kultusz részeként adatnak be másoknak vagy adja be ki-ki önmagának (46). A zsidó messiásvárás – mint elvárási horizont – teszi lehetővé a kerülőutat Pál számára, míg Szókratész a görög versengést, az *agón* szellemiségét használja ki, hogy felmentse az e világnak megfelelni képtelent megfelelési vágya vagy kényszere alól a törvény hatályon kívül helyezésével. Az emberi kezek által megölhető, majd feltámadó isten képzelete vagy az igaz-szép-üdvös azonosságának alapgondolatai nem igazságok Pál vagy Szókratész számára, pusztán másokban igaz hitet keltve válnak vezérlő gondolattá (46). A *farmakon* természete pedig mértékében rejlik, kismértékben orvosság, míg nagy dózisban méreg. „Mivel a morál előítéletek összessége, ezért megszüntetni is csak egy előítélet tudja” (47). Ezt az „előítéletet” találja meg Nietzsche a *hitetés kerülőútján érendő igazság eszméjében* (48). A reveláció a reveláció támasztásának gondolatával gyógyít, foglalja össze Hévízi. A másokban való hitkeltés kerülőútja úgy tesz mássá, hogy visszavezet önmagunkhoz.

Innen a Próbátétel hágóján át vezet az út a Sorsválasztás kapujáig. A próbátétel a gondolat próbája, a gondolatok gondolatának tartalma. Olyan próbátétel ez, mely az örökléttel szembesítő sorsválasztás során úgy vár igenlést választására, hogy tudja, nincs megváltás. Mi olyan rémisztő az örök ugyanaz gondolatában? Erre három megközelítést kapunk Nietzsche két munkája alapján. A *vidám tudomány* Névtelenje számára a nyomorúságos világ céltalanságát elfogadó döntését jelenti: „IGENELD–HOGY–SOHA–SEMMI–NEM–LESZ–ÚJ!” (62) Az *Így szólt Zarathustra* két ellentétes pólusú interpretációjának negatívját a Törpe, Zarathustra „ördöge” képviseli, mellyel mintegy a választás és következményének felelősségét veszi vállára interpretációjával: a „MINDEN–A–JELEN–DÖNTÉSEMTŐL–FÜGG!” szörnyű súlyával szembesít. Ezzel szemben Zarathustrát a „MINDEN–CSAK–ENNYI–LESZ–ÚJRA!” rémképe rettent meg (63).

A nietzschei örök visszatérés gondolata Hérakleitosz gondolkörébe vezet. A „keletkezésben megnyilvánuló törvény és a szükségszerűségben rejlő játék tanából” születik a természet cél nélkülségének és a keletkező-működő mindenség szenvtelenségének gondolata és a nietzschei program: megfosztani a természetet minden emberszerűtől és természetivé tenni az embert (66). Sors és végzet játékos szükségszerűség a természetben, mely vak minden emberire, így a morálra is. A nietzschei-zarathusztai immoralizmus Gorgó-fő pajzsa, mint nem természeti, a részvétben túltengő morális erőket hivatott távol tartani, amiként Apollón Delphoiban kényszerül megóvni a részvét-túláradás bénító következményeitől testvéristenségét, Dionüoszt. A sorsunk az igenlés próbatétele, a törvény igenlése, az teljesíti be, aki „át tudja adni magát a minden morális megfontolástól mentes »keletkezés ártatlanságának«, azaz, a »feledés, újrakezdés játék, magából gördülő kerék, első mozdulat« immoralizmusának” (68). A végzet pedig egy „minden végcél-értelmet (azaz majdani kárpótlást) nélkülöző, létöröm szerinti élet szabad választása” (70). Ez a kő idézi az Apollón delphoi temploma előtti szent követ, az *omphaloszt*, a világ köldökét, ez a zarathusztai „bölcesség köve”.

A *Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert* esszéi közt talán az egyik legizgalmasabb kísérlet a *NIELS-formula*. Van-e létjoguk a „mély igazságoknak”? című írás. A NIELS-formula egy angol mozaikszó, a Szám, az Ikon, a Betű és a Szimbólum angol megfelelőinek kezdőbetűire építve; egyben játékos utalás Niels Bohrra is. A filozófia episztémikus vállalkozás, ez a Tözsér János előadásában elhangzott, magától értetődőnek mondott igazság indítja gondolkodásra Hévizi Ottót: miért célja a filozófiának *inkább* a tudás, mint a nemtudás; lehetne-e célja a mindig csupán alakulóban lévő tudás viszonylagossága, a tudás szakadatlan vonatkoztatottsága, és egyáltalán van-e célja a filozófiának? A gondolatlánc egy kérdésben foglaltatik össze: „A filozófiák alapjaira és a tudományos érvelések fundamentumaira nézve vajon tényleg fennállhat-e az igazságok nivelláltsága és ekvivalenciája?” (193)

A filozófiai tradíció az igazságalkotás eltérő alapjai szerint tagolódott, irányai a már korábban részletezett metafizikai hagyományban és annak kritikai verzióiban is megjelentek, ismétlésképpen: a *kánon*-hagyományban a megadandó alap, az *arché* típusában a létrehívó alap, a *dialektika*-hagyományban a keletkezési alap és a mértékre vonatkozó *metron*-hagyományban az alap kontra ok. Az alapok sokalakúsága egyaránt sajátja a filozófia és a tudomány terének. Ami a filozófiában az alapok sokalakú tere, az a tudományban a polimorf érvelési stílusoké. „Vajon ezt a (tegyük föl) valóban polimorf teret hogyan tudnám elgondolni az egyenrangúan igaznak-tartott alapok terének?” (200) Vagyis lehetséges-e bármelyik gondolati alap igazát olyan igazságnak elismerni, amelynek akár az ellenkezője is igaz lehet?

Ezen a ponton Hévizi Ottó különbséget tesz *alap* és *alaptétel* (alapvetés) között. Az alapvetés egy felfogásnak az összegző tételét jelenti tartalmi értelemben, mint egy embléma, mely egy egész gondolati perspektívát jelez. Az alaptételek, noha vizsgálhatók és láthatók sokaságként és ilyen értelemben egyenrangúakként más alapvetésekkel, azonban „*ellentétes alapvetésekből egy időben csak egyet tudunk a saját igazságunknak vallani*” (201). Az alap ezzel szemben inkább textúra-vízjelre hasonlít, mondja a szerző, mint amilyen a „teoretizálási stílus” is, hiszen az alapon *már eleve rajta találjuk magunkat*, ráhagyatkozva annak *igazság-hitelesítő* erejére, a *preferált műveleti elvekre*. Ezért az alapok ellentétes igazságai, szemben az alapvetésekkel, úgy tűnik, nem zárják ki ellenigazságaik igaznak tartását.

Hévizi Ottó Niels Bohrra építi gondolatait; a koppenhágai fizikus és kollégái közt használatos volt a „mély igazság” frázis, amelyen éppen „*olyan igazságot értettek, amelynek az ellenkezője is igazság*” (202). Niels Bohrrék kutatásai az ún. komplementer igazság-ellentétek körül forogtak, ennek volt cáfolhatatlan és ma is lenyűgöző példája a fény természete, mely egyszerre hullám- és korpuszkuláris természetű. „Vannak tudományos igazságok, és vannak »mély igazságok«. Az előbbieket ellentéte hamis, utóbbiak ellentéte viszont szintúgy igaz” – ez volt Hans Bohr, Niels Bohr édesapjának kedvenc maximája (202–203). De ilyen paradoxonok merülnek fel Kierkegaard-nál és Pascalnál vagy akár Ottlik Gézá-nál is: „Összegeztem magamban: Nekem soha semmi nem sikerült. [...] Igaz, gondoltam, de ehhez hozzá kell tenni: Nekem mindig minden sikerült. [...] »Nekem soha semmi nem sikerült« – mondtam Mártának vigyorogva. Vigyorogva, mert Márta tudta, hogy ez igaz, és az is igaz, hogy nekem minden sikerült” (205).

Rainer Specht Bohr „mély igazságok” frázisából kiindulva alkotta meg mély-teória-elméletét, eszerint a „mély teóriák” olyan metafizikai állítások, amelyek ellenkezője is igaz lehet. Ilyen például: „*Isten van – Isten nincs, a szellem az első – az anyag az első, szabadság van – szabadság nincs*”, ezek a kérdések „teoretikusan eldönthetetlenek” (206). Specht szerint képviselhetőségükre egyetlen elv létezik, ami szerint *kizárt*, hogy „egy mély teória specifikus érveinek érvényük legyen egy másik mély teória cáfolatára” (206). Ami azt jelentené, hogy egymástól cáfolhatatlanok és ennyiben egyenrangúak. Hévizi Ottónak két ellenvetése van az elmélettel szemben, az egyik, hogy a „mély teóriák” túlságosan kitétek a felszíniességnek, a másik, hogy Specht példái egytől-egyig alaptételezések, amelyek, ahogy korábban láttuk, nem lehetnek „mély igazságok”, hiszen azok kizárólag „*együtt tartandók igaznak*” (207).

Hogyan vezet mindez a NIELS-formulához? Ez valójában egy tautológia: „Az alapok igazsága: mély igazság” (211). Az alapállást a többféle, már korábban

kifejtett alapműveleti preferencia teszi sokalakúvá. A Szám, Ikon, Betű, Szimbólum alapjainak igazságfajai, jelrendszeri alapjai nem válthatók ki egymással, hiszen eltérő alapok igazságai. A teoretizálási stílusok négy *igaznak-tartás* műveletei, a már korábban tárgyalt *argumentatív*, az *alethikus*, a *testimoniális* és a *narratív* igazságéi. Ezek egymástól alapjaikban térnek el, ebből következően a szabály- vagy a forráselvű filozófiák egyenrangúak a viszony- vagy a mértékelvű filozófiákkal, így az e fundamentumokra épülő iskolákkal is. „Az analitikus vagy a fenomenológiai irány filozófiai alapja egyenrangú a dekonstruktív vagy a pragmatikai irányéval, jóllehet alapjuk igazsága eltérő, sőt ellentétes egymással.” Az igaz-hamis igazságú alaptételeken nyugvó alapok mély igazsága: „*tá-gas*”, véli Hévizi Ottó, „[ő]k megférnek többes igazságukkal” (215).